

نگاه اجمالی

به پیشینه و آثار باستانی شهرستان ورامین

همایون رضوان

کارشناس تحقیقات مؤسسه باستان‌شناسی دانشگاه تهران

(از ص ۱۷۳ تا ۱۹۲)

چکیده:

باستان‌شناسان اتلال و اماکن تاریخی را از دیدگاه‌های مختلف باستان‌شناختی خود و از منظرهای گوناگون مورد مطالعه، تحقیق و تبیین قرار می‌دهند، گاهی یافته‌ها را از نظر دوره زمانی دسته‌بندی می‌نمایند و زمانی تکنیک و شیوه ساخت آنها را مد نظر قرار می‌دهند و بعضاً شیوه تولید مورد اهمیت قرار می‌گیرد، و زمانی هم بر مبنای یافته‌ها سعی بر بازسازی اعتقادات و آئینهای انسان گذشته را دارند و گاهی هم از منظر زیبایی‌شناسی و هنر و یا معماری... در این مقاله سعی بر معرفی آثار یک محدوده جغرافیایی با توجه به مستندات و بررسیهای باستان‌شناختی شده است که از دوره پیش از تاریخ شروع می‌شود و با اشاره به اماکن دوره تاریخی و خصوصاً اسلامی ختم می‌گردد.

واژه‌های کلیدی: بناها، جغرافیای تاریخی، کاروانسراها، مساجد، مقابر.

مقدمه:

شهرستان ورامین در ۳۵ کیلومتری جنوب شرقی تهران، در ۵۱ درجه و ۳۹ دقیقه طول شرقی و ۳۵ درجه و ۱۹ دقیقه عرض شمالی واقع شده است، ارتفاع آن از سطح دریا ۱۹۵ متر (مرکز شهر) است. که هر چه از شمال به سمت جنوب و از غرب به شرق پیش برویم کمتر می‌شود. ورامین از طرف شمال به دامنه‌های جنوبی البرز و لواسانات و از جنوب به کویر نمک و مسیله و از مغرب به غار و فشاپویه (ری) و از مشرق به گرمسار (خوار) محدود است. طول این منطقه از شمال به جنوب ۶۰ کیلومتر و عرض آن از شرق به غرب ۳۶ کیلومتر (کیهان جغرافیایی میاسی ایران، ص ۳۱۰) و مساحت آن حدود ۲۴۳۱ کیلومتر مربع است. (آمارنامه استان تهران، ص ۲۱) ورامین در منطقه شمالی قرار دارد و سه عامل جغرافیایی چون دشت کویر رشته کوه‌های البرز و بادهای مرطوب و باران‌زای غرب نقش مؤثری در اقلیم آن ایفا می‌کنند و به‌طور کلی آب و هوای آن معتدل و خشک است که البته در دشتهای آن به نوع نیمه صحرايي با ویژگی خاص خود می‌گراید. (تقریر، دکتر پرویز کردوانی)

وجه تسمیه نام این شهر معلوم نیست (علاء‌الدین آذری، جغرافیای تاریخی ورامین، ص ۱۰) ولی در برهان قاطع چنین آمده: «وَرَام بر وزن سَلَام چیزهای سهل و سبک کم وزن را گویند و نام شهری است از ملک ری که به ورامین اشتها دارد.» (خلف تبریزی، برهان قاطع، ص ۶۲۵)

جغرافیای تاریخی

کشف قطعه سنگی از جنس Rhuolit که در دو لبه دارای رتوشهایی است که آنرا می‌توان در ردیف رنده‌ها طبقه‌بندی و متعلق به دوره Mousterian دانست و قدمت آن را ۴۵ تا ۶۰ هزار سال قبل تخمین زد که از نظر فرهنگی متعلق به دوره پارینه سنگی میانه است. این دست افزا بطور اتفاقی بین مبارکیه و قصر بهرام یافته شد. (ملک شهسبازادی آثار پارینه‌سنگی حوضه مسیله در جنوب تهران، ص ۹) از این زمان تا دوره نوسنگی هنوز آثاری در منطقه کشف نشده است ولی با توجه به نتایج حاصله از کاوشهای باستان‌شناسی سابقه سکونت انسان به دوره نوسنگی می‌رسد (کوثری، کنگره هفتم باستان‌شناسی، ص ۸۱) نتایج حاصله

از کاوش و بررسی تپه‌های باستانی منطقه نشان‌دهنده سکونت مستمر انسانها در این منطقه است. قدمت لایه‌های زیرین تپه شغالی در نزدیکی پیشوا به هزاره ششم باز می‌گردد و آثار بدست آمده از آن متعلق به هزاره سوم ق. م است. (تهرانی مقدم، مجله میراث فرهنگی، سال سوم، شماره پنجم، بهار ۷۱) و آثار بدست آمده از تپه پوئینیک در دو کیلومتری باقراآباد متعلق به هزاره پنجم (کوتی، ص ۷۰) و یافته‌های تپه‌های A و B خورین نیز مربوط به هزاره پنجم و مانند آثار چشمه علی ری است (کوتی، ص ۷۲) نگارنده سفالهایی مشابه سفالهای هزاره چهارم ق م را در قلعه ایرج ورامین تشخیص داده است، و سفالهای بدست آمده از حفاری کمیته پیشوا متعلق به هزاره اول ق م است. با توجه به یافته‌های عنوان شده همچنین سفالهای متعلق به دوره اشکانی در قلعه ایرج می‌تواند حاکی از آن باشد که منطقه در دوران پارت نیز به دلیل نزدیکی با یکی از پایتخت‌های چهارگانه اشکانیان یعنی قومش (صد دروازه) (کالج بارتیان، ص ۵۹) مورد توجه بوده است. مادام دیولافوا خرابه‌های قلعه ایرج را متعلق به دوره ساسانی می‌داند (دیولافوا، ایران‌کنده شوش، ص ۱۵۲) آثار بجا مانده و بدست آمده از تپه طالب آباد نیز به ساسانیان تعلق دارد. (صفی‌نژاد، مورگرافی طالب‌آباد، ص ۳۲) و آثار دیگر این دوره را می‌توان در چال ترخان و تپه میل بررسی نمود.

جغرافی نویسان و محققین از آبادی این منطقه در دوره اسلامی در کتب خود نام برده‌اند. در ناحیت ری دیه‌ها است، بزرگترین از این شهرها چون ورامین و... (اصطخری، مسالک الممالک، ص ۱۷۱) سرزمین ری را علاوه بر شهر قرایی است که از این شهرها مهمتر و معظم‌تر، سد، ورامین و ارنبویه و... ولی منبر ندارند. (ابن حرقل، صوره الارض، ص ۱۲۰ و ۱۲۱) ورامین روستای بزرگی از قرای ری بوده که جماعت بسیاری از علما از آنجا برخاسته‌اند. (ابن اثیر، اللباب، ص ۲۲۶) ورامین در ماقبل دیهی بوده و اکنون قصبه شده و دارالملک آن تومان گشته طولش از جزایر خالادات "لدکه" و عرضش از خط استوا "له کط" در آب و هوا خوشتر در محصول خوشتر از ری اهل آنجا شیعه اثنی عشریند و تکبیر بر طبعشان غالب و چون ری خراب گشته ورامین شهر آنجاست و تومان گشته. (مستوفی، نزهة القلوب، ص ۵۴ و ۵۵) باید گفت ورامین در قرن هشتم هجری به آبادترین شهرهای آن حدود تبدیل گردید و

اکنون خرابه‌های آن در جنوب ری دیده می‌شود. (ابن بطوطه، سفرنامه، ص ۲۵۰) که علت این آبادانی حمله مغول به ری بوده است در زمان غازان خان ری رو به ویرانی رفت و این ایلیخان سعی به آبادی آن نمود، در آن اندک عماراتی افزود و جمعی را ساکن گردانید ولی ری آباد نشد زیرا اهالی آن به دو شهر ورامین و تهران که هوایش از ری بهتر بود نقل مکان کرده بودند. (مستوفی، ص ۵۸) در این زمان بناهای با عظمتی در ورامین ساخته شد که قابل مقایسه با عظیم‌ترین بناهایی است که در پایتخت‌های حکومت‌های قبل و بعد ساخته شده‌اند، از آن جمله مسجد جامع ورامین، برج علاءالدین، امامزاده یحیی با نفیست‌ترین کاشیها و گچ بریها، از برکات رضی الدین ابوسعید، او بنیاد نهاد مسجد جامع و خطبه نماز و مدرسه رضویه و فتحیه با اوقاف معتمد. (کرمان، ری باستان، ج ۲، ص ۶۳۲) پس از مرگ ابوسعید هرج و مرجی در گوشه و کنار دولت ایلخانی پدیدار شد به طوری که جانشینان قلمروی را بین خود تقسیم کردند از آن جمله حسن خواجه پسر دمرطاش چوپان است که به تبریز و سلطانیه و همدان و قم و کاشان و ری و ورامین و فرغان استیلا یافت. (ابن بطوطه، ص ۵۹) کلاویخو که در دوره تیموری به ایران سفر کرده می‌نویسد: «جمعه که مصادف بود با بیست و سوم ژانویه به شهری رسیدیم بنام ورامین، این شهر پهناور است اما بیشتر خانه‌های آن خالی از سکنه و غیر مسکونی است. برگرداگرد آن هیچ دیواری نبود. اینجا مقر آن تاتار یعنی سلیمان میرزا داماد تیمور است. (کلاویخو، سفرنامه، ص ۳۰۳) در زمان صفویه شاه طهماسب برج و بارویی به دور تهران کشید و در نتیجه مردم ری و ورامین به آن روی آوردند. (قره چانلوحسین، جغرافیای تاریخی و آثار باستانی ورامین، ص ۴۷) با انقراض صفویه دوره هرج و مرج و کشمکشهای داخلی ایران آغاز شد. هجوم افغانها به ایران با قتل و غارت و خرابی همراه بود اوضاع ورامین نیز کم و بیش متأثر از وضع کشور است زیرا مدتی بعد از سقوط اصفهان، افغانها برای تصرف ری به این سمت حرکت کردند و ورامین را به تصرف خود در آوردند و از سال ۱۱۳۹ تا ۱۱۴۲ که نادر در جنگ سر دره خوار و مورچه خورت اصفهان افغانها را شکست داد ورامین را در تصرف داشتند. (امینی، تاریخ اجتماعی ورامین، ص ۱۵) به هر جهت اشغال این منطقه خرابیهای بسیار

آورد و قسمت اعظم شهر را که بدون شک در دوره صفویه آبادانی خود را باز یافته بود به نابودی کشاند. (لسترنج، ص ۱۷۱۶)

مورخین می نویسند زمانی که کریم خان زند در حال احتضار بود آقا محمد خان قاجار که در خدمت وی بسر می برده به بهانه شکار از شیراز خارج شد و پس از گذشتن از اصفهان و قم به ورامین رسید و در اینجا ایلات پراکنده قاجار را جمع آوری و تحت فرماندهی خود به استرآباد برد. (آذری، جغرافیای تاریخی ورامین، ص ۵۹) در زمان انقلاب مشروطیت و بازگشت مجدد محمد شاه به ایران آخرین صحنه جنگ قشون اسنبداد باقوای مشروطه در نزدیکی ورامین اتفاق افتاد که منجر به دستگیری ارشد الدوله فرمانده قوای محمد علیشاه و تیرباران وی توسط سپاهیان بیرم خان گشت. (آذری، ص ۵۹) در خرداد ۱۳۴۲ ورامین شاهد یک واقعه فجیع تاریخی بود که مزدوران محمدرضا پهلوی مردم را که به قصد اعتراض به دستگیری آیت... امام خمینی با پای پیاده عازم تهران بودند. در جلوی پل باقرآباد به گلوله بستند و صدها تن را به شهادت رسانیدند. (نشریه فرهنگی - سیاسی، تاریخی ۱۵ خرداد، شماره ۱۱، سال سوم، ص ۷۲)

راههای ارتباطی و آثار باستانی

شهرستان ورامین از نقطه نظر جغرافیایی در مکانی قرار گرفته که محل تلاقی راههای باستانی است. یکی از قدیمی ترین این راهها جاده ابریشم است که قدمت آن به دوره اشکانی باز می گردد (کالج باریان، ص ۷۰ و ۶۹) این راه پس از عبور از مرو و هرات و طوس و قبل از رسیدن به ری از ایوان کی به طرف ورامین و پس از گذشتن از سر دره خوار جاده فعلی خراسان را تشکیل می داده و سپس وارد منطقه ورامین می شده. (بیرنیا و افسر، راه و رباط، ص ۸۶) راه ابریشم از کنار قلعه سین و ده ماسین می گذشته و پس از عبور از جنوب قلعه ایرج به فیلیستان و از آنجا به ری می رفته است. (طالقانی، تاریخ اجتماعی ورامین قبل از اسلام، ص ۷۴) از دیگر راههای منطقه راه ورامین به اردستان است که فقط برای مدت چند هفته در سال مورد استفاده قرار می گرفت. (سیرو، کاروانسراهای ایران، ص ۴۹) این راه اصفهان را از طریق اردستان باکاشان و کنار دریاچه نمک و عباس آباد و سیاه کوه و بعد راه سنگفرش کویری

به گرمسار و فیروزکوه و به سوی کاخهای صفوی کنار دریای خزر در منطقه ساری می‌رساند. (کلایس، راههای کاروانرو در ایران، ص ۲۸۸) ورامین از طریق دهبر و قلعه سنگی راهی نیز به ساوه داشته است. (سیرو، کاروانسراهای ایران و ساختمانهای کوچک بین راه، ص ۲۵۱) از جاده‌های دیگر می‌توان جاده سنگفرش کویر را که با خصوصیات فنی خاص ساخته شده نام برد. (نرگمان، تاریخ عالم آرای عباسی، نیمه دوم، جلد دوم، ص ۱۱۱۱ و کبیری، آشنایی با جاده سنگفرش کویر، ص ۱۵۹، و حامی راه سازی، ص ۳)

کاروانسرای عین الرشید:

این کاروانسرا در میانه راه اصفهان به فرح آباد ساری در منطقه سیاه کوه قرار دارد که در دوره صفوی به شکل چهار ایوانی و پلان متقارن ساخته شده است. بنادر نمای خارجی به شکل مربع مستطیل با ابعاد ۹۳×۸۴ متر است که دو دروازه در شرق و غرب دارد و شش برج دفاعی که در بالای آن‌ها تیرکش تعبیه شده است چهار برج در چهار گوشه و دو برج در اضلاع شمالی و جنوبی وجود دارد. حیاط آن هشت ضلعی است که مجموعاً ۱۲ حجره دارد و در پشت ایوانها و حجرات مالبند قرار دارد. در جوانب دروازه شرقی دو راه پله برای دسترسی به بام ساخته‌اند، در وسط حیاط آثار حوض آبی به چشم می‌خورد، مصالح ساختمانی تشکیل دهنده بنا عبارتند از قلوه سنگهای رودخانه‌ای با ملاطی شبیه به ساروج باروکار آجر، سقف بنا به صورت مسطح از همین قلوه سنگها ساخته شده که به دلیل سنگینی تخریب گردیده است. تنها در دروازه شرقی از تلفیق آجر و کاشی به صورت تزئینی استفاده شده است. در ضلع جنوبی بنا بقایای یک آب انبار جهت ذخیره آب باران وجود دارد. (رضوان، پایان نامه، ص ۷۶ تا ۷۹)

کاروانسرای عباس آباد (قصر بهرام):

در دو کیلومتری شمالشرقی عین الرشید و در محل تلاقی راههای سنگفرش قم و زواره قرار گرفته است. (سیرو، کاروانسراهای ایران و ساختمانهای کوچک بین راه، ص ۱۲۵) پلان بنا از نوع متقارن و مربع مستطیل به ابعاد ۶۵×۷۴ ساخته شده است. (نیرکا، رباط شاه عباسی یا قصر بهرام، ص ۱۴) در چهار گوشه و میان اضلاع شرقی و غربی شش برج دفاعی که دارای تیرکش

هستند تعبیه شده است این کاروانسرا در نماهای شمالی و جنوبی دو دروازه با نمایی از سنگ تراش دارد. در دو طرف ورودی راهروهایی به عرض ۴ متر قرار دارد که کاروانسرا را دور می‌زند و از محل تلاقی اضلاع راهروها به عنوان اصطبل استفاده می‌شده است. (شیرکا، ص ۱۴) اطاقها طویله پشت اطاقهای اصلی است که از سنگ تراش ساخته شده‌اند، حتی اخیه‌های کنار آجرهای هم از سنگ است (طالقانی، ص ۳۰) سقفها به شکل عرقچین با نورگیرهای مشبک آجری ساخته شده‌اند و در پشت بام رخ، بام به ارتفاع ۱/۴۰ متر ساخته شده که در مواقع خطر از آن به عنوان سنگر استفاده می‌نمودند. حیاط پلان ۸ ضلعی دارد و به فرم چهارایوانی ساخته شده است. در اطراف ایوانهای اصلی ۲۰ ایوان کوچکتر وجود دارد که حجره‌ها در پشت آن واقع شده‌اند. از ایوانهای شرقی و غربی به عنوان شاه نشین استفاده می‌شده، شاه نشین اصلی ایوان غربی است که ۱/۵ متر از سطح حیاط بالاتر است و در زیر آن سردابی با طاق ضربی وجود دارد که از آن به عنوان آب انبار استفاده می‌گردید. آب آشامیدنی بنا به وسیله جوی سنگی و کانال زیرزمینی که با تنبوشه در زیر جوی سنگی تعبیه شده است، از چشمه شاه (مسترفی، نصر بهرام، ص) در هفت کیلومتری بنا از منطقه سیاه کوه منتقل و در استخرهای بزرگ مقابل بنا جمع می‌گردید. قدمت بنا با توجه به سبک معماری و سفالهای پراکنده اطراف به احتمال زیاد به دوره تیموری باز می‌گردد. بر روی دیوارهای شاه نشین سه لایه اندود گچ مشاهده می‌شود که بر روی آنها یادگارهای مختلف نوشته‌اند، قدیمترین تاریخ آنها ۱۰۰۱ ه.ق است و تاریخهای دیگری از جمله ۱۱۰۸، ۱۰۳۲، ۱۰۴۳، ۱۰۱۵، ۱۰۲۱، ۱۰۶۳، ۱۰۹۶ نیز به چشم می‌خورد. در ساخت بنا از مصالحی همچون سنگ آهک در نما به صورت خشکه چین و در پشت آن لاشه سنگ با ملاط ساروج و شفته استفاده شده، همچنین ایوانها تا ارتفاع دو متری با لاشه سنگ و اندود گچ و طاق ایوانها با رگه چین آجر ساخته شده، پی بندی بنا تا حد تشخیص از لاشه سنگ است و پشت بام‌ها با آجر مفروش گردیده، نکته جالب اینست که بر روی سنگهای تراش نما و تخته سنگهای جوی سنگی حروف لاتین S, M, W, Y, E, P, D, O, Q حک شده که ظاهراً علائم حجار

هستند. شاید بتوان به این نتیجه رسید که احتمالاً پیمانکار یا بنا یک فرد خارجی بوده است. (رضوان، پایان نامه، ص ۷۹ تا ۸۸)

کاروانسرای خاتون آباد:

در ۲۵ کیلومتری شرق تهران در جنوب جاده خراسان در پاکدشت قرار دارد، این بنا به ابعاد ۱۶۰×۱۷۰ متر مربع مستطیل است و به فرم چهار ایوانی متقارن ساخته شده و حیاط آن ۸ ضلعی است. در اطراف ایوانهای اصلی مجموعاً ۳۶ ایوان کوچکتر قرار دارد. کاروانسرا دارای تالارهای ستون‌داری است که از آنها برای نگه‌داری حیوانات استفاده می‌شده است. ورودیها از دو دروازه شرقی و غربی است، پس از ورود از دروازه شرقی دالانی وجود دارد که در دو طرف آن اطفاهایی برای کاروانسرا دار و نگهبانان ساخته شده است. دسترسی به پشت بام از راه پله جنب ایوان بزرگ شرقی میسر می‌شود. سقفها به صورت گنبد‌های پخ و مسطح ساخته شده‌اند و آب باران به وسیله ۵۲ ناودان سنگی تخلیه می‌شود مصالح ساختمانی این بنا عبارتند از گل و آجرهایی به ابعاد ۵×۲۱/۵×۲۱/۵ این بنا از ابنیه حاج ملاعلی کنی و متعلق به دوره قاجار است.

(رضوان، پایان نامه، ص ۸۸ تا ۹۳)

کاروانسراهای دیگر:

سه کاروانسرای دیگر متعلق به دوره قاجار یکی در شرق پیشوا در جاده گرمسار با پلان متفرقه و مصالح خشت و گل و دیگری معروف به قلعه حسین آباد در جنوب شرقی شهر پیشوا با مصالح خشت و گل و پلان متفرقه و سومی در جاده ایوان کی ورامین با مصالح خشت و گل و پلان متفرقه ساخته شده است. (رضوان، پایان نامه، ص ۹۴)

مسجد جامع:

در جنوب شهر واقع شده و با شماره ۱۷۶ به ثبت آثار تاریخی رسیده است. (مشکواتی، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، ص ۲۷۳) ساخت بنا از دوره سلطان محمد خداپسند آغاز و در زمان فرزندش ابوسعید بهادرخان پایان یافته است. (آذری، ص ۲۵) کتیبه‌های سر در و زیرگنبد تاریخهای ۷۲۲ ه.ق. و ۷۲۶ ه.ق. را نشان می‌دهند. (آذری، شهرهای ایران، ص ۲۳۷).

مسجد مستطیلی به طول ۶۶ متر و عرض ۴۳ متر است که با پلان چهار ایوانی غیر متقارن ساخته شده است.

اجزاء کالبدی بنا را سردر ورودی، حیاط، ایوانها، رواقها و طاقها، گنبد و گنبدخانه و محراب تشکیل می دهند. استفاده از تزئینات کاشیکاری، گچ بری، آجرکاری، مقرنس کاری، بندکشیهای استامپی بین آجرها و کتیبه‌هایی از کاشی، آجر، و گچ در بخشهای مختلف زیبایی و روحانیت خاصی به مسجد بخشیده است، کتیبه کوتاه بین طاقهای چهارم و پنجم ضلع شرقی معمار بنا را علی قزوینی «عمل علی قزوینی، خدایش بیامرزاد» معرفی می نماید. از آجرهای مربع به اندازه $۲۴ \times ۲۴ \times ۵$ سانتی متر با ملاط گل در ساخت بنا استفاده گردیده است که در بعضی قسمتها پوشش کاشی و گچ بر روی آنها به کار رفته است. بنای مسجد جامع ورامین جزو اولین بناهایی است که تزئینات کاشی معرق در آن استفاده شده است. (کیانی، کریمی، فوجانی، مقدمه‌ای بر هنر کاشیکاری ایران، ص ۱۷) گنبد آن از نوع پله‌ای است که به عقیده پیرنیا دو پوسته بوده ولی خود آن فرو ریخته است. (پیرنیا، معماری ایرانی، ص ۲۲۰) با توجه به اینکه ارتفاع گنبد در حال حاضر تا کف ۳۰ متر است و تاکنون بقایای خود (پوسته اول) شناسایی نشده و هیچ یک از مورخین و سیاحان به چنین مطلبی اشاره نکرده‌اند دو پوسته بودن آن بعید بنظر می رسد.

بیشتر طاقها به شکل چهار ترک ساخته شده‌اند. محراب گچی آن تا ارتفاع ۳ متری از بین رفته و باقیمانده آن قابل مقایسه با محرابهای مساجد جامع ارومیه و مرند است، محراب $۳/۹۰$ متر عرض $۱/۳۵$ متر عمق و ۶ متر ارتفاع دارد و تزئینات آن ۷ لوح کتیبه به خطهای ثلث، کوفی ساده و کوفی تزئینی است که در لابلای نقوش اسلیمی و گیاهی با طرحهای لانه زنبوری پرکار اجرا شده‌اند. در بخشهای مختلف بنا کتیبه‌هایی به خط ثلث، بنایی، کوفی ساده، کوفی تزئینی حاوی آیات قرآنی، اطلاعات مربوط به تعمیرات و بانیان آن و نام معمار و کلمات منفرد «الله» «محمد» «علی» استفاده شده است. بنا در زمان میرزا شاهرخ در قرن نهم تعمیر شده است (نکونام، پایان نامه، ص) در سالهای اخیر نیز بخشهایی از آن تحت نظر سازمان میراث فرهنگی مورد مرمت قرار گرفته است. (نشیانی).

فعالیت‌های تعمیراتی مسجد جامع ورامین، ص ۱۱۰)

مسجد شریف:

از دیگر مساجد تاریخی ورامین بوده که در حال حاضر اثری از آن نیست. (طالقانی، تاریخ

اجتماعی ورامین در دوره اسلامی، ص ۲۵)

برج علاءالدین:

در شمال مسجد جامع و در کنار میدان اصلی شهر واقع شده است، سون هیدن محل آنرا نزدیک بازار و جنب باغ ذکر کرده است. (میدن، کویرهای ایران، ص ۱۶۸) پلان آن از داخل دایره و از خارج با ۳۲ پره ستاره‌ای شکل است. مقبره از نمای بیرونی شامل دو قسمت بدنه به ارتفاع ۱۵ متر و گنبد دو پوسته آجری می‌باشد. گنبد داخلی بدون واسطه روی استوانه برج ساخته شده و پوشش مخروطی خارجی به واسطه سه کنجها روی پرها استقرار یافته است (آذری، جغرافیای تاریخی ورامین، ص ۳۳) و ارتفاع آن ۵ متر است. آجر چینی گنبد به شکل رگه چین اجرا شده است در خارج بنا در قسمت گیلوئتها از کاشیکاری به صورت مقرنس و کتیبه کوفی استفاده شده است. (یوب، معماری ایرانی، ص ۱۲۲) داخل بنا بشکل استوانه و عاری از تزئینات است. دیوارهای داخلی ابتدا با آجر پوشیده شده بوده و در مراحل بعد سفیدکاری شده است. (وبلیر، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانی، ص ۱۲۹) داخل برج دو طبقه است که در زیر محوطه اصلی سرداب چلیپا شکل با طاق ضربی و چهار ترک به ارتفاع ۱۹۲ سانتی متر وجود دارد. (شیبانی، بررسی و تحقیق پیرامون برج علاءالدین، ص ۱۸) مصالح بکار گرفته شده در این بنا آجر و گل و گچ و کاشی است که فواصل آجرها با بندکشی استامپی پر شده است. کتیبه زیر گیلوئتها به خط کوفی موزن اطلاعاتی راجع شخص مدفون که از سادات و فرزندان امام زین العابدین است ارائه می‌نماید. (فوجانی، بررسی کتیبه علاءالدین، ص ۵۹) تاریخ ساخت بنا ۶۸۸ ه.ق است (رجبی، نگرشی بر خط کوفی برج علاءالدین، ص ۲۳۸) و با شماره ۱۷۷ به ثبت آثار تاریخی رسیده است. (مشکواتی، ص ۲۷۲) و از سال ۱۳۵۲ تاکنون بارها فعالیت‌های استحکامی و مرمتی بر روی آن انجام یافته است.

امامزاده یحیی:

در قریه کهنه گل که اکنون جزو ورامین شده و در جنوب شرقی شهر قرار دارد. (نرمگ جغرافیای ایران، ج ۱، ص ۱۸۹) سون هیدون در سال ۱۸۸۶ م بنا را دیده و نوشته است: «کاشیهای گران قیمت آنرا دزدیده‌اند تا در تهران به اروپائیها بفروشند» (هیدن، ص ۱۶۸) هانری رنه دالمانی نیز در کتاب خود شرحی راجع به کاشیهای نفیس مسجد جامع ورامین که به پاریس برده‌اند تا بفروشند آورده (دالمانی سفرنامه خراسان تا بخنباری، ص ۳۲۰) که بنظر نگارنده شرح ایشان باید راجع به امامزاده یحیی باشد. دیولافوا نیز در سال ۱۸۸۱ بنا را دیده و ضمن ارائه چند طرح از آن می‌نویسد: «بنای امامزاده یحیی قدیمی است و چند بار تعمیر شده است، این بنا در دوره سلجوقی برپا شده و در داخل محوطه آن بنایی به شکل مضلع نوک تیزی هست که بنای تازه را با این بنای قدیمی هم آهنگ کرده و بنا قدیم و جدید را به هم متصل ساخته‌اند.» (دیولافوا، ص ۱۵۹) در طرح دیولافوا ابوانی هم علاوه بر دو بنا مشاهده می‌شود که البته امروزه اثری بجز امامزاده یحیی باقی نمانده است در همین زمینه آقای حسین قربان پیرمرد با صفا و کلید دار بقعه می‌گوید: «بقعه وصل به دالانی با هفت دریند بود که در زمان ناصرالدین شاه خراب شد.» چنانچه پیرامون این موضوع کاوشهایی صورت پذیرد می‌توان به نتایج روشنتری دست یافت. امامزاده مدفون در این بنا از ابناء امام حسن مجتبی (ع) است. (قره جانلو، ص ۷۱ و ۷۳) بنای کنونی امامزاده از دو بخش متقدم و متأخر تشکیل شده و در یک گورستان قدیمی واقع است. الحاقات جدید شامل دو ایوان شمالی و جنوبی و ده غرفه در اضلاع شرقی و غربی است. ورودی بنای اصلی و متقدم از ایوان شمالی است پلان بنا از خارج مربع و از داخل هشت ضلعی است. از اره بنا مزین به کاشیهای نفیس دوره قاجاریه به ابعاد ۶۰×۳۵ سانتی متر که مشابه کاشیهای منزل قوام السلطنه (موزه آبگینه) است. در بالای ازاره کتیبه‌ای گچی با خط ثلث بنا را دور می‌زند که در انتها تاریخ ۷۰۷ هجری دارد. گنبد بنا مشابه مسجد جامع یک پوسته و پله‌ای شکل است. بنا در حال حاضر دارای تزئینات کاشیکاری و گچبریهای بسیار نفیس از دوره‌های مختلف است. که قدیمترین آنها متعلق

به دوره مغول و ایلخانی شامل کتیبه، باقیمانده محراب و گچ‌پریهای داخل سه کنجها و نغولهاست که به صورت رنگی اجرا شده‌اند. داخل گنبد نیز چهار دایره گچ‌بری است که درون هر کدام از آنها به تنهایی اسامی "محمد"، "علی"، "حسن"، "حسین" به چشم می‌خورد. مقبره دارای کاشیهای بی نظیری از دوره مغول و هنرمندان بنام این صنعت بوده که به یغما رفته‌اند. در تأیید مطلب دیولافوا می‌نویسد: «... داخل آن کاشیهای بسیار عالی که دارای جلای فلزی هستند بکار رفته است... کاشیهای محراب که رنگ فلزی صیقلی دارند.» (دیولافوا، ص ۱۵۸ تا ۱۶۰) امامزاده یحیی در قسمت ازاره کاشیهای بسیار نفیس صلیبی و ستاره‌ای داشته است، استاد سازنده آن علی بن محمد بن ابی طاهر و تاریخ آن ۶۶۳ هـ بوده که اینک در موزه متروپولیتن نگه‌داری می‌شود. بخشی از کاشیهای آن در موزه آرمیتاژ لنین گراد و برخی موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی خارج ایران نگه‌داری می‌شوند. (دیماند، راهنمای صنایع اسلامی، ص ۱۹۰) لوحه دیگر مربوط به سنگ قبر امامزاده است که تاریخ ۷۰۵ و امضاء یوسف بن علی محمد بن ابی طاهر را داشته و اکنون در موزه آرمیتاژ است (نراقی، هنرمندان تاریخی کاشان و آثار گرانهای آنها، هنر و مردم شماره ۱۵) بنا با شماره ۱۹۹ به ثبت آثار تاریخی رسیده و در سال ۱۳۶۲ توسط سازمان میراث فرهنگی مرمت شده است (گزارشهای تعمیرات بنا توسط سازمان میراث فرهنگی)

شاه حسین:

با شاهزاده حسین در میان خانه‌های مسکونی محله شاه حسین در جنبه حسینییه فاطمیه محصور شده است و تنها راه دسترسی به بنا از طریق حسینییه است، با شماره ۳۹۹ به ثبت آثار تاریخی رسیده است. (مشکواتی، ص ۲۷۴) بنا شامل دو قسمت مجزا و متصل به هم است که قسمت اول یک مقبره ۸ ضلعی برجی شکل را شامل می‌شود و از قسمت دوم فقط یک محراب زیبا باقی مانده است. (ویلبر، ص ۱۹۱) بنای مقبره آجری ۸ ترک پرکار است و طرحی که دیولافوا از آن ارائه نموده دارای وضعیت بسیار بهتر از وضع موجود است. شکل ظاهری آن را می‌توان با برج شبلی دماوند مقایسه کرد با این تفاوت که طرحهای آجرکاری این برج تلفیقی از آجر و کاشی فیروزه‌ای است. نمای

داخلی مدور و با گچ سفیدکاری شده است. بنا دارای سردابه‌ای است که ورودی آن از قسمت داخلی و کنار ورودی اصلی بنا قرار دارد. با توجه به شباهت بنا با برج شبلی و سبک ساخت به احتمال قوی در قرن ششم ساخته شده است.

محراب شاه حسین:

این محراب باقیمانده‌ای از یک مسجد یا امامزاده است که با توجه به تزئینات آن می‌توان گفت که متعلق به قرن ۷ یا ۸ هجری است. عرض محراب ۴ متر و ارتفاع آن ۴/۷۰ متر است که با مصالح آجر و گچ و کاشی ساخته شده و کمی بیش از نصف آن باقیمانده است. دیولافوا ذیل کلیشه‌ای که از آن تهیه نمود آنرا محراب امامزاده یحیی معرفی کرده است (دیولافوا، ص ۱۶۰) و بعضی از محققین ایرانی هم مطلب را از او اقتباس و اشتباه معرفی نموده‌اند. محراب با کاشیهای آبی روشن و سفال بدون لعاب و نیم ستونها و مقرنسکاری و کتیبه‌ای به خط ثلث تزئین شده است.

مقبره حسین رضا:

در شمالغربی ورامین در محدوده یک قبرستان قرار دارد. حسین رضا پدر یوسف رضا از عرفای بزرگ ورامین بوده و با توجه به اینکه وفات یوسف رضا در اوایل قرن چهارم اتفاق افتاده می‌توان فرض کرد که وی در قرن سوم هـ می‌زیسته است (طالقانی، ج ۲، ص ۸۸) پلان مقبره از خارج ۸ ضلعی و از داخل مربع است و ورودی الحاقی است. اضلاع خارجی دارای طاقنماهایی با قوس جناغی هستند، پوشش بنا گنبد و مصالح آن را آجرهای پخته و خام و بریده تشکیل می‌دهد. داخل بنا با گچ اندود شده و دارای تزئینات گچبری اسلیمی و گیاهی است و در زیر ساقه گنبد کتیبه‌ای گچی وجود دارد که با خط ثلث آیات ۱ تا ۱۷ سوره الدهر بر روی آن کتیبه شده و در پایان «فی غره جماد الاول سنه ۸۴۱» نوشته شده است.

مقبره یوسف رضا:

خواجه عبدالله انصاری در طبقات الصوفیه در تاریخ فوق ابراهیم خواص می‌نویسد: «در سنه احدى و تسعين و ماتين يوسف حسين رازی وی را شسته و دفن کرده است.»

(کرمان، ری باستان، ج ۱، ص ۳۲۰) و شیخ عطاروی را از ملامتیه می‌داند. (عطار، تذکره الاولیاء، نیمه اول، جلد اول، ص ۲۸۰) مقبره وی در ۵ کیلومتری شمالشرقی ورامین و ۴ کیلومتری راه آهن قرار دارد. مقبره آجری در قبرستانی محصور است که پلان آن از داخل و خارج ۸ ضلعی است و بوسیله گنبدی ۸ ترک و دو پوسته مسقف گردیده است، به سه ضلع شرقی آن ایوانی الحاق شده و بقیه اضلاع دارای طاقنماهایی با قوس کم خیز هستند. در اضلاع داخلی و گنبد تزئینات گچبری و کاشیکاری و کتیبه مشاهده می‌شود. کاشیهای روی سکوی مقبره به رنگهای فیروزه‌ای و لاجوردی و سفید به شکل شش و تکه‌ای بند دار انجام شده است کاشیهای ۶ ضلعی فیروزه‌ای با دورچین باریک کاشی لاجوردی که در رأس اضلاع ۶ گانه با کاشیهای مثلثی ریز پر شده‌اند. اضلاع داخلی به صورت طاقنماهای دو طبقه و دارای گچبری رنگی هستند. لچکیهای طاقنماها نیز گچبری شده‌اند. گنبد نیز دارای پنج لوح گچبری است یکی به شکل شمس در عرفچین گنبد و بقیه در اطراف آن مشاهده می‌شوند. با توجه به وضع موجود بنا و تزئینات آن و بندکشی آجرها که در قسمتهایی که اندود روی آجرها ریخته بود و مشاهده گردید می‌توان قدمت ساخت بنا را متعلق به قرن هفتم هجری دانست. (رضوان، یوسف رضا بنایی ناشناخته از دوره مغول، ص)

مقبره سید فتح الله:

مجاور خیابان اصلی شهر که به میدان پاچنار منتهی می‌شود در کنار مسجدی که تا صد سال پیش پا برجا بوده و بعدها مسجدی نو بجای آن ساخته شده است. (آذری، ص ۴۹ و ۴۸) بقعه‌ای کوچک با پلان مربع به صورت چهار طاقی و چلیپا شکل معروف به بقعه سید فتح ... وجود دارد. تنها اثر مستند در این بنا کتیبه‌ای به خط ثلث بر روی قطعه سنگ کرم رنگی است که درون قاب شیشه‌ای در بالای ورودی شمالی نصب گردیده است. این کتیبه حاکی از آنست که متعلق به پدر سید فتح ... حسینی با تاریخ ۹۰۰ هـ «فی شهر رجب تسع و ماته» می‌باشد و به احتمال قوی از مکان دیگری بدانجا آورده شده است. (رضوان، پایان نامه، ص ۲۳۴)

امامزاده موسی الحق و امامزاده اسحق:

این دو امامزاده در محوطه قبرستان کهنک در شش کیلومتری شرق ورامین کنار راه آهن واقع شده‌اند. امامزاده موسی الحق که اهالی به آن شاهزاده موسی ابن امام محمد باقر (ع) گویند، دارای بنای آجری با پلان ۸ ضلعی از خارج و دایره از داخل می‌باشد. گنبد ۸ ترک مخروطی آن کاملاً مشابه گنبد یوسف رضا است.

ورود به بنا از طریق ایوان الحاقی شرق بنا میسر است و با توجه به سبک ساخت قدمت آنرا می‌توان قرون ۸ یا ۹ هجری تخمین زد.

در فاصله چهل متری امامزاده مذکور بنایی آجری با پلان مربع منسوب به امامزاده اسحق قرار دارد ورودی بنا در ایوانی کم عمق در ضلع شمالی بنا قرار دارد. بنای این امامزاده دارای گنبدی یک پوشه با ساقه‌ای بلند است و باروش آجرچینی مورب هفت و هشت که در نوع خود کم نظیر است ساخته شده و از داخل طرح چلیپا دارد و تماماً از آجر و عاری از هرگونه تزئیناتی است. در سمت راست ضلع شمالی داخل بنا راه پله‌ای به عرض ۶۰ سانتی متر و ارتفاع ۱/۳۰ متر به پشت بام منتهی می‌شود. قدمت بنا را می‌توان قرون هفتم یا هشتم هجری حدس زد. (رضوان، بابان نام، ص ۱۲۷)

امامزاده جعفر:

در شهر پیشوا قرار دارد و متعلق به امامزاده جعفر بن موسی الکاظم (ع) است. بنای امامزاده مقبره‌ای مربع شکل با گنبدی فیروزه‌ای درون محوطه یک قبرستان واقع شده است. از سالهای ۱۳۷۱ به بعد بناهای اطراف جهت توسعه امامزاده خریداری و تخریب شده‌اند. مصالح بکار رفته در این بنا عبارت از آجر و ملاط گل است و تزئینات آن شامل کاشیکاری معرق و خشتی، گچبری و آینه کاری است. در جبهه شرقی بنا ایوانی الحاقی هنگام تعمیر در زمان فتحعلیشاه در سال ۱۲۲۷ هـ به بنا اضافه شده است که طاق آن جناغی می‌باشد و در پا کار قوس طاق کتیبه‌ای به خط نستعلیق سفید بر زمینه لاجوردی ۲۵ بیت شعر از فتحعلیخان صبا بر روی کاشیهای خشتی نوشته شده است که بیت آخر آن ماده تاریخ تعمیر بنا است. (۱۲۲۷ هجری قمری)

کلک صبا رقم زد زبهر سال تاریخ . بنیاد شد زدادار این بارگاه جعفر
 پس از عبور از ایوان به دار الحفاظ می‌رسیم که در جنبین آن دو شاه نشین دو طبقه با
 سقف کاربندی و رسمی بندی قرار دارد و پس از آن بوسیله در چوبی کتیبه دار به داخل
 حرم می‌رسیم به استناد این کتیبه بنادر زمان شاه طهماسب و در سال ۹۹۴ هـ ساخته
 شده است. (صنیع الدوله، مرات البلدان، ص ۱۱۵۴) ضریح داخل حرم به تاریخ ۱۳۷۱ هـ.ش
 جایگزین ضریح چوبی قبلی گشته است. ازاره داخل حرم کاشیکاری و قسمتهای فوقانی
 و حتی گنبد آینه کاری شده به طوری که تزئینات قدیمتر را پوشانده است زیرا آقای
 مشکور از کتیبه‌ای به خط ثلث با تاریخ ۹۵۶ سخن به میان آورده. (مشکرانی، ص ۲۷۵) و
 صنیع الدوله نیز اشاره دارد که بالای ازاره گچ است (صنیع الدوله، ص ۱۱۵۴) گنبد بنا دو پوشه با
 ساقه بلند ساخته شده که فاصله بین دو پوسته ۷ متر است. پوشش خارجی آن کاشی
 فیروزه‌ای با نقوش هندسی و کتیبه‌هایی به خط ثلث و نستعلیق و بنایی می‌باشد. این
 گنبد از نظر شکل و فرم با گنبد امامزاده طاهر در جنب حرم حضرت عبدالعظیم و گنبد
 شاه زند سمرقند قابل مقایسه است. (رضوان، پایان نامه، ص ۲۳۹ تا ۲۵۹ جهت آگاهی از کتیبه‌ها)
بقعه شاهزاده محمد:

در روستای ایجدون در ۹ کیلومتری جنوب ورامین واقع شده است این مقبره متعلق
 به محمد بن زید بن حسن بن علی (ع) است (بقعه شاهزاده محمد، ص ۲۱۷، مجله انرش، ص ۱۵ و ۱۶)
 معمار آن استاد حاجی حسن معمار و دامغانی سعی وافری در ترکیب هماهنگ
 اجزاء و عناصر متشکله بنا بعمل آورده است ساخت آن به مباشرت میرزا کریم ملقب به
 ایل بیگی در سال ۱۳۰۳ هجری صورت گرفته و کاشی پز بنا نیز محمد کاشی پز است.
 اجزاء کالبدی بنا عبارتند از ایوان بزرگ در شرق بنا، گنبدخانه و گنبد دو پوشه با ساقه
 بلند، تزئینات بکار رفته در بنا عبارتند از کاشیکاری خارج گنبد و گچ بری داخل گنبد و
 کتیبه روی کاشی، این بنا با شماره ۱۷۲۳ ثبت آثار تاریخی شده است. (رضوان، ۲۵۹ تا ۲۶۶)
 بجز اینیه فوق الذکر بقاع و امامزاده‌های دیگری در این ناحیه وجود دارند که به
 فهرست آن اکتفا می‌شود.

نام بنا	اطلاعات مختصر	موقعیت	قدمت احتمالی
شاهزاده عبدالله	مصالح آجر و گچ با گنبد دوپوش	یک کیلومتری داود آباد	صفوی
بی بی زبیده	آجری با گنبد مخروطی پله‌ای	سیصد متری داود آباد	پیش از صفوی
مقبره کوکب الدین	آجر و سیمان	در خیابان اصلی ورامین	نوسازی شده
امامزاده ابراهیم	خشت و آجر با گنبد و ایوان	خاوه ورامین	بعد از صفوی
مقبره خسرو (امامزاده طالب)	خشت و گل چار طاقی	خسرو ۱۸ ک شمال ورامین	پیش از صفوی
امامزاده ابراهیم	خشت و گل با گنبد و ایوان	قلعه خواجه ۷ ک جنوب شرقی	بعد از صفوی
امامزاده علی اکبر شاه ترک	خشت و گل با گنبد و ایوان	جاده محمد آباد عربها	بعد از صفوی
امامزده شصت	خشت و گل با گنبد و ایوان	رستم آباد ۱۲ ک جنوب شرقی	بعد از صفوی
امامزاده عبدالله	گنبد خشت و گل ایوان آجری	رمز آباد ۸ ک جنوب	قاجار
سکینه بانو	خشت و گل با گنبد پله‌ای و ایوان	محله چوب بری	بعد از صفوی
امامزاده سبزه پوش	خشت و گل با گنبد کاشی	آفرین ۲۱ ک شمالی	بعد از صفوی
امامزاده طاهر	با گنبد خشت و گل و رواق و بنا الحاق نوساز	خیر آباد ۸ ک شمال غربی	
امامزاده عبدا...	با گنبد و ایوان و رواق و مصالح آجر	قلعه بلند ۱۸ ک جنوب شرقی	صفوی
امامزاده سلیم	با گنبد خشتی سه پله‌ای و ایوان کم عمق	۲۰ ک جنوب	صفوی
امامزاده زید ابوالحسن	خشت و گل چهار طاقی	جنوب شرقی مسجد جامع	بعد از صفوی
امامزاده علی الهادی	خشت و گل با گنبد سه پله	جعفر آباد جنگل ۱۶ ک جنوب شرقی	صفوی
مقبره شیخ عباد کلینی	خشت و گل گنبد مخروطی	کلین	قاجار
امامزاده ضین الدین	خشت و گل با گنبد	علی آباد محیط ۱۵ ک جنوب شرقی	صفوی
امامزاده قاسم	خشت و گل گنبد پله‌ای	خالد آباد ۷ ک جنوب غربی	بعد از صفوی
امامزاده خلیل	خشت و گل با گنبد پله‌ای و ایوان	طارند	صفوی
امامزاده علی	آجری با گنبد و ایوان	شرق ورامین جنوب سکینه بانو	صفوی
یخچال پیر	خشت و گل با گنبد مخروطی	پیر و داغلان ۲۱ ک شمالی	قاجار

نتیجه:

دشتهای ورامین مکرش، مبارکیه، سیاه پرده و پرده زربجز منطقه جنوب و منتهی الیه شرق آن دارای خاک مناسب کشاورزی است که به وسیله رودخانه جاجرود مشروب می شوند. آب و هوای معتدل منطقه اکوسیستم بسیار مناسبی را برای زیست جانداران بوجود آورده است که در حال حاضر زیستگاه مناسبی برای وحوش به شمار می رود و به همین مناسبت جنوب ورامین به عنوان پارک ملی کویر مورد حفاظت محیط زیست قرار دارد. بنابراین مشاهده می گردد که آنچه نیاز انسان ابتدایی برای زیستن است منطقه در اختیار وی نهاده است، با بررسی ها و کاوشهای باستان شناختی سابقه سکونت انسان در این دشت حداقل به هشت هزار سال قبل باز می گردد. و از آن زمان تاکنون به طور مستمر ادامه یافته است، کهن ترین آثار این سکونت در تپه های پوئینک، خورین، شغالی و کمیته پیشوا مورد مطالعه قرار گرفته و یافته هایی از قلعه ایرج آبادانی دوره پارت را نشان می دهد و ادامه آن در چال ترخان و تپه میل مربوط به دوره ساسانی است. پس از ظهور اسلام عظمت و اقتدار شهر ری، ورامین را در سایه خود قرار می دهد تا حمله مغول که ری ویران می شود و در این برهه زمانی ایلخانان مغول ورامین را به عنوان مرکزیت ری انتخاب می نمایند و به مدت یک و نیم قرن منطقه و شهر ورامین مورد توجه قرار می گیرد و در این زمان احداث بناهایی چون مسجد جامع ورامین، امامزاده یحیی، برج علاءالدین مؤید مطلب است. پس از اینکه در دوره صفوی باروی تهران توسط شاه طهماسب ساخته شد و برخی از مردم به آن مکان روی آوردند از اهمیت و آبادی ورامین کاسته شد، لیکن در همین دوره به علت اینکه منطقه در تلافی راههای ارتباطی کشور قرار داشت بناهایی چون کاروانسرای عین الرشید، بنای حرمسرا، احداث جاده سنگفرش و بقعه امامزاده جعفر ساخته شد و پس از دوره صفوی نیز احداث بناهایی چون مقابر علماء عرفا، و بزرگان در گورستانهای آن ادامه یافت لیکن هیچوقت اهمیت و آبادانی و عظمت دوره ایلخانی به این شهر باز نگشت.

منابع:

- ۱- آذری، علاءالدین، جغرافیای تاریخی ورامین، صفی علیشاه، ۱۳۴۹.
- ۲- آمارنامه استان تهران، ۱۳۶۵.
- ۳- امینی محمد، تاریخ اجتماعی ورامین در دوره قاجار، بی نا، ۱۳۶۸.
- ۴- ابن حوقل، صورة الارض، ترجمه جعفر شعار، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵.
- ۵- اصطخری ابواسحاق، مسالک الممالک، ترجمه جعفر شعار، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵.
- ۶- ابن بطوطه، سفرنامه، ترجمه علی موحد، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱.
- ۷- _____، پارک ملی کویر، سازمان حفظ محیط زیست.
- ۸- پوپ ارتوراپهام، شاهکارهای هنر ایران، ترجمه ناقل خانلری، بی نا، ۱۳۳۸.
- ۹- پیرنیا، محمد کریم، معماری ایرانی، نشر اسلامی، ۱۳۶۹.
- ۱۰- پیرنیا و افسر، راه و رباط، سازمان حفظ آثار باستانی، ۱۳۵۰.
- ۱۱- ترکمان اسکندر بیک، تاریخ عالم آرای عباسی، امیر کبیر، ۱۳۵۰.
- ۱۲- حامی، احمد، راهسازی، مصور، ۱۳۳۷.
- ۱۳- خلف تبریزی محمد حسن، برهان قاطع، به کوشش سعیدی پور، بی نا.
- ۱۴- دیولافوا، ایران کلد، شوش، ترجمه فره وش، دانشگاه تهران، ۱۳۶۴.
- ۱۵- دیماند، راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵.
- ۱۶- رضایی جعفر، پیشوا، بی نا، ۱۳۵۴.
- ۱۷- رنه دالماتی، هانری، سفرنامه از خراسان تا بختیاری، ترجمه فره وش و همایون، گیلان، ۱۳۳۵.
- ۱۸- سیر و ماکسیم، کاروانسراهای ایران، ترجمه عیسی بهنام، سازمان حفاظت آثار باستانی.
- ۱۹- سیر و ماکسیم، کاروانسراهای ایران و ساختمانهای کوچک بین راه ترجمه عیسی بهنام، قاهره، ۱۹۴۹.
- ۲۰- صنیع الدوله محمد حسن خان، مطلع الشمس، فرهنگسرا، ۱۳۶۳.
- ۲۱- صنیع الدوله محمد حسن خان، مرآت البلدان، ج ۴، چاپ سنگی.
- ۲۲- صفی نژاد، منوگرافی، طالب آباد، دانشگاه تهران، ۲۵۳۵.
- ۲۳- عطار نیشابوری، تذکرة الاولیا، چاپ پنجم با مقدمه قزوینی.
- ۲۴- کریمان حسین، ری باستان، ج ۱ و ۲، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۵.
- ۲۵- کیهان، مسعود، جغرافیای مفصل ایران، ابن سینا، بی نا.
- ۲۶- کیانی، کریمی، قوچانی، مقدمه‌ای بر هنر کاشیکاری ایران، موزه رضا عباسی، ۱۳۶۲.
- ۲۷- کیانی، محمد یوسف، معماری ایران و هنر اسلام، جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۶.
- ۲۸- کلاویخو، سفرنامه، ترجمه مسعود رجب نیا، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶.
- ۲۹- کالج مالکوم، پارتیان، ترجمه مسعود رجب نیا، وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۵۷.
- ۳۰- لسترنج گای، جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، علمی و فرهنگی، ۱۳۳۷.
- ۳۱- مشکواتی، نصر...، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی، ۱۳۴۹.

- ۳۲- ویلبر، دنالدن، معماری اسلامی دوره ایلخانی، ترجمه عبدا... فریار، علمی و فرهنگی، ۱۳۱۷.
۳۳- ویلسون کریستی، تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدا... فریار، علمی و فرهنگی، ۱۳۱۷.
۳۴- وزیری، سعید، تاریخ ورامین، بی نا، بی تا.
۳۵- هیدن سون، کویرهای ایران، ترجمه پرویز رجبی، توکا، ۲۵۳۵.

مجلات و نشریات

- ۱- آذری علاءالدین، جغرافیای تاریخ ورامین، هنر و مردم، شماره ۸۷-۸۶.
۲- افشار، ایرج، قصر بهرام یا رباط سیاه کوه، یغما، اردیبهشت ۱۳۳۷.
۳- تهرانی، مقدم، کشف آثار معماری ابزار سنگی و سفالی در تپه شغالی، میراث فرهنگی، سال سوم، شماره پنجم.
۴- رجبی، صفر، نگرشی بر خطوط کوفی برج علاءالدین، فصلنامه مطالعات تاریخی، سال دوم، شماره دوم.
۵- رضوان همایون، یوسف رضا بنایی ناشناخته از دوره مغول، اثر ش ۲۸.
۶- رضوان، همایون، بررسی آثار دوره اسلامی شهرستان ورامین، پایان نامه، کتابخانه دانشگاه تهران.
۷- شببانی، زرین تاج، فعالیت‌های تعمیراتی سال ۶۹ در مسجد جامع ورامین، اثر ش ۲۱.
۸- شببانی، زرین تاج، بررسی و تحقیق پیرامون برج علاءالدین، اثر ش ۱۶-۱۵.
۹- شهیمرزادی، ملک، آثار پارینه سنگی حوضه مسیله، خبرنامه تحقیقات و مطالعات ایرانگردی و جهانگردی، ش ۱، آذر ۷۲.
۱۰- شیرکا، علی، رباط شاه عباس یا قصر بهرام، آگاهینامه، ش ۳۲.
۱۱- قوچانی، عبدا...، بررسی کتیبه علاءالدین، اثر ش ۱۶-۱۵.
۱۲- قره چانلو، حسین، امامزاده یحیی، میراث جاویدان وقف، ش ۲.
۱۳- قره چانلو، حسین، جغرافیای تاریخی و آثار باستانی ورامین، بررسی‌های تاریخی ش ۵ سال نهم.
۱۴- کبیری، احمد، آشنایی با جاده سنگ فرش کویر، اثر ش ۱۹-۱۸.
۱۵- کوتری، یحیی، بررسی استان مرکزی در شرق ری، گزارشهای کنگره مونیخ، ۱۹۷۶.
۱۶- کلایس ولفرام، راههای کاروانرو در ایران، ترجمه علیرضا مهینی، اثر ش ۹-۸-۷.
۱۷- نشریه فرهنگی و سیاسی و تاریخی ۱۵ خرداد، شماره ۱۱، سال سوم، ۱۳۷۲.
۱۸- نکونام، اسدا...، بررسی تزئینات وابسته به معماری اسلامی در محراب مسجد جامع ورامین، پایان نامه در کتابخانه دانشگاه هنر.